

Tóth Tibor

Arany János és a stressz

A stressz fogalma Selye János könyvének megjelenése óta él a köztudatban.¹ Olyan különleges állapot ez, olyan orvosi biológiai jelenség, amely valamennyiünk életében megfigyelhető. A költőkében, írókéban is. Az ő esetükben úgy, hogy hat az életvitelükre, formálja testi-lelki helyzetüket, s így közvetve befolyásolja, esetleg meghatározza egy-egy művük születését.

Arany János életében, főleg a költő rendkívüli érzékenysége miatt, különösen nagy szerepet játszik a stressz. Hatását nyomon követve a legvitatottabb helyzeteket is meg tudjuk magyarázni. Az irodalomtörténet ugyan a legtöbb Arany-kérdést értelmezte már, ám Selye professzor téziseire építve ezek a problémák is világosabbak lesznek.

Dolgozatunkban az ő szempontjai alapján követjük végig Arany pályáját, azt vizsgálva, miként zajlik le a stressz az egyes eseményekben.

Gondolatmenetünk a következő lépésekre épül:

1. A stressz rövid bemutatása.
2. Jelentkezése Arany életében.
3. Hatása az egyes életszakaszokban.

1. A mindennapi életben gyakran használjuk a *stressz* szót: „állandó stresszben élek”, „legyőztem a bennem lévő stresszt”. Akkor szoktunk ilyeneket mondani, ha lelki feszültséget vagy károsító lelki hatást érzünk.

A szó azonban mást jelent.

A stressz a szervezet különleges *állapota*, amely valamiféle alkalmazkodást hoz létre a bennünket kívülről érő bajok ellen; olyan reakció, amely ellenállást biztosít a „támadásokkal” szemben. Nem rendkívüli jelenség, hanem élettani képesség, mely természetes védekezés az ilyen helyzetekben.

Ez az állapot a legkülönbözőbb ingerek hatására jöhet létre, s az az alapja, hogy a szervezetben fokozott hormontermelés történik. Ugyanakkor előfordulhat, hogy az alkalmazkodási energia elhasználódása miatt károsodunk.

Selye János a szervezetnek ezt az összetett működését „generális adaptációs szindrómának”² nevezi, melyben három lépcsőfokot különböztet meg:

- a hatásreakciót,
- a védekezést,
- a kimerülés állapotát.

1.1. Az embert ért hatások, a stresszt kiváltó ingerek, melyeket Selye János *stresszoroknak* mond, a legkülönbözőbbek lehetnek. Stressz érhet bennünket, ha át kell mennünk a forgalmas úttest másik felére, ha fel kell szólalnunk sok ember előtt, ha be kell

¹ Selye János: *Életünk és a stressz* Bp. 1969

² Selye János id. mű. 47. o.

mennünk a cég vezetőjéhez, mert hívatott, ha járvány fertőzött meg, ha megfáztunk stb. A bennünket ért ingerek „riadót” váltanak ki a szervezetünkben, és elindítják a stressz folyamatát, az alkalmazkodási mechanizmust.

A hétköznapi nyelv, a laikus szemlélet ezt az első szakaszban lévő feszültséget hívja stressznek.

1.2. A stressz számunkra legfontosabb jellemzője, hogy minden bennünket ért hatás ellen megpróbálunk harcolni. Ez egyrészt a szervezet alkalmazkodása, másrészt ellenállás, mely igyekszik legyűrni a bajt.

A védekezés az ingerektől függően testi vagy lelki megnyilvánulás. A készítés, hogy legyőzzük a bennünket ért támadást, automatikusan alakul ki, és a folyamat az ösztönös védekező eszközök egész sorát teremti meg.

1.3. Mindenfajta védekezés erőt vesz el a szervezettől. Ezért gyengülünk le például, ha hosszabb ideig vagyunk lázasak. Egy tovább tartó adaptációs szindróma esetében is képesek vagyunk ugyan harcolni a támadás ellen, de lassan elfogy az energiánk, és feladjuk a harcot.

A vereségnek sokféle következménye lehet: levertség, elkeseredés, magas vérnyomás, szív- és érrendszeri betegségek, ideg- és elmebajok, emésztőrendszeri bántalmak stb.

E kóros elváltozások a stressz negatív következményei, melyek akkor következnek be, ha nem tudunk sikerrel ellenállni a bennünket ért támadásoknak.

2. A stressz számtalanszor jelentkezik Arany János életében. Ezek nagy részét jól ismert hatások váltják ki. Dolgozatunkban azt szeretnénk bemutatni, miként zajlik le ilyenkor az adaptációs szindróma, vagyis milyen védekezési mechanizmusok és milyen kimerülések jelennek meg a költő életében. Egyszerűbben: hogyan megy végbe a stressz Arany esetében, illetve miként hatnak ezek a jelenségek alkotó tevékenységére.

Előjáróban meg kell említenünk három olyan tényezőt, amelyek különösen szerepet játszanak Arany stresszfolyamataiban.

Ezek egyike a költő *érzékenysége*. A *Bolond Istókban* azt mondja magáról Arany, hogy melabúja „elefántnak néz szűnyognyi bajt”, s ez a félmondat pontosan kifejezi, mit jelentenek számára – a bántások. A kívülről érkező ingerekre úgy reagál, hogy nagyobbnak, többnek érzi mindazt, ami sérti őt. Ennek nagy jelentősége lesz a stresszek során.

A másik motívum *kötődése Nagyszalontához*. Számára akárhol élt is, szülővárosa volt az egyetlen lehető élettér, mindent Nagyszalontával vetett össze. Ami nem Szalonta volt, kisebb értékkel bírt. És ugyan visszautasítja a város meghívását, hogy menjen oda tanárnak, Juliska halála pedig végleg bezárja a hazatéréshez vezető kaput, a „Csöndes fészket zöld lomb árnyán” képet velünk együtt csak oda tudja elképzelni. Nagyszalontának ez az egyedülvalósága sok lehetőséget adott arra, hogy máshol megbántsák a lelkét.

A harmadik tényező *egyéniségének kettőssége*, melyet ő így fogalmaz meg *Őnéletrajzi le-velében*: „Tehetségem (amit elvitáznai nem lehet, különben nem volnék ott, ahol most vagyok) mindig előre tolt, erélyem hiánya mindig hátravetett, – így lettem mint munkáim nagyobb része: *töredék*”.³

Ha Arany stresszhelyzeteit helyesen akarjuk látni, azt kell tennünk, hogy megvizsgáljuk a Selye professzor által meghatározott állomásokat a költő életében.

2.1. Stresszriadót okozó ingerek bőven találhatóak Arany pályáján. József Attila után talán ő az a magyar költő, akire szinte zúdulnak a csapások. Ezek a stresszorok különböző intenzitásúak. Van köztük olyan, amelyik egy egész életre szól, s van, amelyik csak átmeneti nyugtalanságot kelt. A költő érzékeny lelkét azonban mindegyik mélyen megsérti, mindegyik elindítja a stresszmechanizmust.

Megnevezünk néhányat a stresszorok közül: Petőfi halála, a nagykőrösi lélekölő dolgozatjavítások, az akadémiai titkárság terhe, vagy a legnagyobb csapás: Juliska halála.

³ Levél Gyulai Pálnak (1855. június 7.) AJÖM XVI.

A riadót mindegyik jelzés megfújja, és a stresszmechanizmus mindig beindul.

2.2. Arany, mint minden ember, védekezik a hatások ellen.

Ennek egyik módja, hogy leveleiben elpanaszolja a hozzá közel állóknak bajait. A Tompának vagy a sógorának írt levelek tele vannak ilyenekkel, s magunkról tudjuk, mit jelent, ha ki tudjuk beszélni magunkból problémáinkat.

Védekezést jelentenek a *baráti kapcsolatok* is. Nagykőrösön például szinte kilép zárkózott énjéből, ha együtt van Szász Károllyal, Mentovich Ferencsel, Szilágyi Sándorral; Pesten pedig Gyulai Pál és Csengery Antal lesznek a panaszok meghallgatói.

A védekezés legradikálisabb formája az, ha *változtat a helyzetén*. Ez a megoldás minden esetben beválik. Nagykőrös sivatagjából Pestre menekül, az Akadémia nyúgja elől nyugdíjba. Selye János azt mondja: ha elmúlnak a hatások, elmúlik a stressz is. Arany esetében jól megfigyelhető, hogy a változások valósággal felkelkesítik. Így lesz például a Pestre költözés első ideje egyik legvirágzóbb szakasza költészetének.

2.3. A szembefordulás, a küzdelem nem Arany egyéniségének való. Ahhoz inkább Petőfi értett. Arany legtöbbször veszít. Ez azt jelenti, hogy azok az életenergiák, amelyek a védekezéshez kellene, elhasználnának. Nem véletlenül soroltuk fel az előbb az adaptációs betegségeket. Szinte mindegyik jellemző egy-egy időszakban a költőre. A magas vérnyomás sem öröklött tünet: egyenes következménye az örökös védekezésnek. S az sem véletlen, hogy az egyik leggyakoribb stresszbetegség, az emésztőrendszeri bántalom, Arany Jánost epebaj formájában támadta meg.

A kimerülés legnyilvánvalóbb jele, hogy a költő időnként abbahagyja a versírást. Ilyen az ötvenes évek második felének nagykőrösi hallgatása, és ilyen a tizenkét éves pesti szilencium Juliska halála után.

A stresszhatások annyira világosan tagolhatók, hogy rájuk építve Arany költői pályáját is fel lehet osztani. Négy korszak van. Ezek elején mindig nagy munkakedv jellemzi a költőt, aztán a stressz megjelenése, a harc legyengíti, elkedvetleníti.

Íme a négy korszak:

1. a nagyszalontai időszak,
2. Nagykőrös,
3. szerkesztőségi és akadémiai tevékenység Pesten,
4. a nyugdíjas idő.

3. Az egyes szakaszokban nem egyformán jelentkezik a stressz. Az is fontos, hogy fiatalon könnyebben meg tudott birkózni az őt ért hatásokkal, ugyanakkor később lesznek olyan időszakok, amikor képtelen ellenállni.

3.1. A *nagyszalontai korszakot* attól kezdve számíthatjuk, amikor gyökeret ereszt a városban: megházasodik, jó állása van, lakást is kap, s azt kell mondanunk, minden rendben van körülötte. Ő maga így látja helyzetét: „Az új, a kedves viszony, melybe léptem, elszórt, boldogított, hírlap is alig fordult meg a kezemben. Szándékom volt gazdaság után látni, melyhez nem bírtam elég ügyességgel, aztán hivatalom apró dolgai folytonos jelenlétemet igényelték a tanácsnál. Csak az est – a késő est volt az enyém, s azt oly boldogan tudtam eltölteni”⁴.

Az első nyugtalanító hatások a forradalom és a szabadságharc idején jelentkeztek. Petőfi ajánlására kinevezik a *Nép Barátja* szerkesztőjének, ő azonban nem hagyja el Szalontát, csak társszerkesztő lesz, s a lapnál nem úgy történik minden, ahogy szeretné. De egyelőre sikerül magában legyőznie a rossz hatásokat – mutatja ezt, hogy tizenegy verse és hét cikke jelenik meg a lapban –, csakhogy a nyugalmának vége.

⁴ Levél Gyulai Pálnak (1855. június 7.) AJÖM XVI.

A szerkesztőségihez hasonló stresszt vált ki belőle a *minisztériumi állás* elvállalása. Még arra is gondol ekkor, hogy a családjával együtt felköltözik a fővárosba. A bizonytalanságot, a vívódást mutatja azonban, hogy nem teszi meg.

A korszak legsúlyosabb stresszorja a *szabadságharc bukása*. Aranyban is, mint minden hazafiban, a világ dőlt össze.

A keserűséget évekig hordozta. Jól mutatják ezt az ekkor írt művek. Nincs szándékunkban verseket elemezni, de ki kell térnünk a *Letészem a lantot* című költeményre. Ennek első versszakában ezt mondja a költő:

„Letészem a lantot. Nyugodjék.
Tőlem ne várjon senki dalt,
Nem az vagyok, ki voltam egykor,
Belőlem a jobb rész kihalt.”

Az elhallgatás nem következett be, de a gondolat, a versírás abbahagyása jelzés értékű: majd be fog következni később.

Az első korszak másik nagy stresszingere *Petőfi Sándor halála*. Hogyan dolgozza fel ezt Arany? Úgy, hogy védekezésésként a költő barát éveken át megjelenik verseiben („Függ lantja fűzfa gallyán”, „bujdosik földetlen földeken”, „Emléke sír a lanton még”), összefoglalva az *Emlényekben* mondja ki, mit érez.

Most már folyamatosan érik őt a stresszorok: elveszti állását, lakását, családja jövője bizonytalanná válik.

Ezek ellen a hatások ellen védekezik akkor, amikor elköltözik Nagyszalontáról.

3.2. *Nagykőrös* eleinte az újdonság varázsával hatott Aranyra. Lekötötték a teendők is: lakást kellett keresnie, bútort vásárolt, és persze tanított is.

Aztán egy idő után olyan hang jelenik meg a levelekben, amelyben együtt szól a Nagyszalonta utáni vágyakozás és a Kőrös iránti ellenszenv. Sógorának így ír egy hónappal megérkezésük után: „Sok baj van itt, öcsém, amit előre nem láttunk, s nem tudtunk, úghogy, ha a megtörténtet meg nem történné lehetne tenni, nem volnék én nagykőrösi tanár, hanem szalontai – semmi sem”.⁵ Fél évvel később: „...én most is inkább szeretnék fáskertembe vagy hozzátok, mint az itteni föl- és algimnáziumba sétálgatni”.⁶

Az idegenkedés egyik oka az itteni drágaság. Szilágyi Istvánnak ezt írja 1853 februárjában: „Itt vagyok tehát az alföld egyik Kánaánjában, hol az ember hatodfélszáz forint fizetés mellett meghalhat éhen, oly nagy a drágaság a főváros közelléte miatt”.⁷

Az is nagyon bántotta Aranyt, hogy a város társadalma nem fogadta be. Így fakad ki Ercsey Sándornak: „Ügyvéd, mérnök etc. itt nem úr, csak polgár. A professzort már úrnak is eltűrik, de éreztetik vele, hogy tolerancia alatt van”.⁸ Hogyne bántaná ez Aranyt, mikor tudja, hogy többet ér náluk!

A legnagyobb stresszt a sok dolgozat javítása jelentette. Nem véletlenül írta Tompának a következőket: „Valami 120–140 darab ficamodott észjárású dolgozatot minden két hétben az utolsó betűig átnézni, az utolsó akcentusig kijavítani nem is oly mulatságos dolog, – s ha egyre-másra 1/4 órát számítok is darabjára (ami bőven felmegy), mégis 25–30 órát vesz igénybe, mihez a leckeórákat hozzáadva, ami magamnak marad, bizony pihenésre is elkél”.⁹

⁵ Levél Ercsey Sándornak (1851. november 12.) AJÖM XVI.

⁶ Levél Ercsey Sándornak (1852. február 28.) AJÖM XVI.

⁷ Levél Szilágyi Istvánnak (1853. február 5.) AJÖM XVI.

⁸ Levél Ercsey Sándornak (1857. március 12.) AJÖM XVI.

⁹ Levél Tompa Mihálynak (1858. november 28.) AJÖM XVI.

A költői munka helyett korrektúra, saját szövegek írása helyett másokénak az olvasása. A tanári munka minden erejét felőrli.

Íme a titok: a nagykőrösi hallgatás titka.

3.3. A stressz szempontjából a legösszetettebb Arany *harmadik korszaka*, mely 1860-tól 1877-ig tart. Az alkotást és a hallgatást összevetve ez a legszélsőségesebb szakasz a költő életében.

Pedig ez az időszak jól kezdődik. Megszabadulva Nagykőrös stresszhelyzetétől, költői pályájának szinte a legtermékenyebb idejét éli: két év alatt nagy versek egész sorát alkotja meg.

Az új helyzet, mely talán Arany legáhítottabb álma: az irodalmi élet élén lenni, betölti az életét. Nem véletlenül írja Aranyné Ercsey Sándornak Szalontára: „Janimnak nagy kedve van az új pályán, igen sok dolga van mindig, és a legnagyobb örömmel teszi”.¹⁰

Aztan első stresszként kudarcot vall a *Szépirodalmi Figyelő*. Igaz, van folytatás, a *Koszorú*, de Arany a barátok intésére enged a követelményekből, mert az előfizetők száma megcsappant, és a költő szavával élve „publikumcsődítőbb” írásokra van szükség.

Az első tüske elleni védekezés a munka. Szinte beletemetkezik a szerkesztői tevékenységbe, s majdnem az egész lapot ő írja.

Így köszönt be az 1865-ös esztendő, amely a stressz szempontjából a legkegyetlenebb Arany számára: januárban az Akadémia titkára lesz, júniusban be kell szüntetni a *Koszorút*, és decemberben meghal Szalontán leánya, Juliska.

Ez az utóbbi egész életének a legnagyobb csapása, ráadásul ez ellen a stresszhatás ellen nem lehetett védekezni. Csak egyetlen példa a tehetetlenségre: megpróbál lánya haláláról verset írni, de néhány sor után keserűen jegyzi oda a kéziratra: „Nagyon fáj. Nem megy”.

Az akadémiai titkárságot mindig úgy szokták emlegetni, mint a koronát, amellyel Arany megdicsőült. A tisztség valóban nagy elismerés, de olyan tengernyi munkával járt, mint Nagykőrösön a dolgozatjavítás. Nem verseket írt, hanem ülésrendeket tervezett, meghívókat fogalmazott, felolvasási programokat készített, jelentéseket írt, és számlákat állított ki. Nagykőrösről azt mondtuk, a dolgozatok terhe volt a legnagyobb stresszt kiváltó hatás; itt a „hivatalnokság” lenne az, ha Juliska halálát nem neveztek volna már a legnagyobb csapásnak.

De ki bír ki „két legnagyobb” szörnyűséget?

Pedig a keserű pohár még hátravan.

A kiegyezéskor Ferenc József királlyá koronázása alkalmából sok ember kapott érdemrendet. Arany, aki ekkor már az ország legnagyobb költőjének számított, nem maradhatott ki a sorból: a Szent István-rend lovagkeresztjét szándékozták neki adni. Tragikomikus, ahogyan harcol, hogy ne kapja meg. Még a belügyminiszternek is ír levelet. S amikor látja, hogy nem lehet kitérnie, feltételként azt szabja meg, hogy soha nem kell viselnie, és nem kell senkinek megköszönnie.

Vívódását, lelki meghasonlását, talán szegyenét is jól mutatják azok a „szösszenetek”, amelyek szép számmal keletkeztek ebben az időben – versek helyett:

*Azt beszélik, rendjelt kaptam –
Nem vetettem, mért arattam?*

*

*Járnak hozzám méltóságok,
Kötik rám a méltóságot:
„Megbocsásson méltóságtok,
Nem érzek rá méltóságot.”*

*

*Kis keresztem
Hogy szereztem?
Feleljétek azt, ha kérdik:
Elkopott a lába térdig.*

Hogyan védekezik Arany ezek ellen a rendkívüli bántások ellen? Miként működik az adaptációs szindróma a harmadik korszakban?

Mintha a költő elfáradt volna: sehogy.

Ami Nagykőrösön a legjobb védekezés volt, a baráti társaság tréfákkal teli hangulata, az most nincs meg. Barátok itt is vannak. Kettőt említettünk is: Csengery Antalt és Gyulai Pált. Az elsőről azt mondja Keresztury Dezső, hogy egyenrangú volt Petőfivel.¹¹ De ezekkel a barátokkal nem szerkesztett vicclapot, nem cserélt dévaj tréfákat, és nem énekelte nekik a „vasvári verebeket”.

Azt talán meg lehetett volna tenni, hogy levelekben panasolja ki magát, de 1868-ban meghal Tompa, sógora előtt pedig szégyellhette az Akadémia titkára, hogy bajokról számoljon be.

Aranyra szinte rázuhan a harmadik korszak kimerülése: elhallgat.

Ez a hallgatás rosszabb, mint a nagykőrösi volt. Ott legalább töredékeket írt, ott legalább a költészetről átváltott a prózára: így születtek meg tudományos dolgozatai, vagy azoknak a töredékei, de Pest a tényleges hallgatás lett.

S ez most hosszabb ideig is tart. Nagykőrösön három év volt az ideje, itt tizenkettő! Pedig nem verset felejtett el írni, bizonyítja ezt majd az 1877-es év, csak épp a stresszben győzött a kimerülés.

Ráadásul elhatalmasodik rajta epebaja. Orvosa karlsbadi gyógykezelést ajánl, s 1869-től kezdve rendszeresen eljár ide.

Így jutunk el 1877-ig, amikor – ki tudja, hány áttöprengett éjszaka után! – megírja az Akadémiának lemondó levelét.

„Azon egészségi okokból, melyek miatt a múlt évi nagygyűlésen lemondásomat benyújtottam, idő közben szemeim oly mértékű megromlása járult, hogy már félév óta hivatalom napi teendőit is csak szemeimnek (orvosi tilalom ellenére) folytonos megerőltetésével s mégis tökéletlenül végezhetem. Kérem tehát a T. Akadémiát, méltóztassék a benyújtott – s részemről vissza nem vont – lemondásomat elfogadni...”¹²

A levél – a stressz oldaláról vizsgálva - beismeri a vereséget, bevallja, hogy ismét változtatni kell a helyzetén, hogy nem lát más megoldást, el kell hagynia azt a környezetet, amely bajt, nehézséget hoz neki.

Hatvanéves ekkor.

3.4. A stressz szerint való korszakolás *utolsó szakasza* megegyezik azzal, amit az irodalomtörténet állapított meg: 1877-től a költő haláláig tart.

Mint a kalitkájából kiengedett madár – nem „szegett szárnyon”, ahogy ő mondja az *Epilógusban* – hatalmas lendülettel szárnyal fel ekkor ismét költészete. Így volt ez mindig, amikor befejeződött a stressz.

Az akadémiai főtitkárságnak vége, azt lehet mondani, egyetlen stresszor sincsen. Kijár a Margitszigetre, s mint egy szemérmes kamaszlány, titokban írja sorait a *Kapcsoskönyv*be. Nagyon fontos: egyik művet a másik után, egyetlen év alatt annyit és olyanokat, hogy elég lenne életműnek.

Erre képes Arany, ha nem bántja a stressz.

¹⁰ Ercsey Sándor: *Arany János életéből* Bp. 1883. 1128. o.

¹¹ Keresztury Dezső: *„Csak hangköre más”* Bp. 1987. 484. o.

¹² Levél az MTA-nak (1877. március 26.) AJÖM XVI.

Aztán 1878 elején újból felrobban egy stresszbomba.

A *tölgyek alatt* megjelenése után névtelen levelet kap, melyben egy vers van. Kegyetlen, bántó, gúnyolódó, mely arra szólítja fel, hogy hallgasson el.

A vers végén ez olvasható:

„Neked rég kijutott már a dicsőségből; –
Most hát babéraidon pihenve, élj tovább,
Nagy multad’ – hallgatva – őrződ meg legjobban.
Vén költő nem csillag többé, csak délibáb.”¹³

Arany nem dobta el a gonosz levelet, s az eltett kéziratra ezt írta: „Pályám kezdetén is ebben a formában kaptam verset. Az névaláírással volt (Petőfi Sándor): ez névtelen. Eltettem emlékül. Budapest, 1878. január 2-án”¹⁴

Hogy mi indíthatta a levélíró: harag, bosszú, nem tudjuk. Az eredményt viszont igen: elérte célját, a költő elhallgatott. A még hátralévő négy év alatt, megszakítva az *Őszikék* sodró folyását, alig ír lírai verset. Ez már a végső elhallgatás.

Miért nem vette fel a harcot?

Felvette. Ugyanabban a versformában, amelyben *A tölgyek alatt* készült, válaszkölteményt írt, de ebben már sem erő, sem keménység nem volt. Mintha a generális adaptációs szindróma második szakasza egyszerűen kimaradt volna, s mindjárt a kimerülés következett volna be.

Ekkorra már nagyon rosszra fordult egészségi állapota is. S ez nem azért volt, mert a stressz ide szorította. A súlyos epebántalmakat 1868 óta hurcolta, amikor epekövei az oldalán át távoztak el, nyitott sebet hagyva maguk után, melyet rendszeresen kötözni kellett, s amely még rossz szagot is árasztott magából.

A helyzet hozzájárult a végső elhallgatáshoz.

Ezért készült „elmenni”. Nem máshová, mint tette Nagykörösön, nem más körülmények közé, mint az Akadémia elhagyásakor, és nem azért, hogy az új helyzetben ismét felvirágozzon a költészete, hanem a végső helyre.

A stresszt le lehet győzni, a halált nem.

Arany halálát nem a stressz okozta, hanem egyszerűen elhasználódott. Legfeljebb azt mondhatjuk: a stressz hozzájárult a költő *végső* elgyengüléséhez.

*

Ha visszatekintünk Arany négy stresszkorszakára, hihetetlennek tűnnek a meg-egyezések. Minden szakasz elején hatalmas aktivitás van, aztán a stressortámadások következtében mindig bekövetkezik a hallgatás. Nagyszalontán csak a „mondott” hallgatás, Körösön a versírás tényleges abbahagyása, Pesten az igazi szünet, végül az örök csönd. Az egyes szakaszok megoldása is azonos: változtatás a helyzeten. A periódusokban csak az a különbség, hogy az időtartamok nem egyformák.

Hogy Arany költészete több-e így a stressz ismeretében?

A műveknek nem lesz más értékük, de jobban rálátunk az életmű egyes darabjaira, és világosabb, hogy mi miért történt.

Egy fokkal ez is közelebb visz a tisztánlátáshoz.

13. Arany *Összes költői művei* Bp. Franklin 423. o.

14. AJÖM I. 539. o.